

З.Н.Жуынтаева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Тарихи ескерткіштердегі бастауышсыз толымсыз сөйлемдердің қолданылу сипаты

Мақалада тарихи жазба ескерткіштердегі бастауышсыз толымсыз сөйлемнің қолданылу ерекшеліктері қарастырылды. Бастауыштың түсіріліп қолданылу себептері көрсетілді және тілдік фактілер негізінде дәлелденді.

Кілтті сөздер: тілдің тарихы, орта түркі жазбалары, бастауышсыз толымсыз сөйлем, мәтінтүзімдік сипат, грамматикалық қатынас, бастауыш мүше, сөйлемнің құрылымдық құрылысы, баяндауыштың синтаксистік қызметі.

Тілдің тарихы халықтың тарихымен тығыз байланысты. Халық тарихы, шежіресі көне, орта түркі жазбаларында көрініс тапқан. Осы мақаламызда XVI–XVII ғасырда жазылған Қадырғали Қосымұлының «Жами'ат-Тауарих» ескерткіші мен Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» еңбектеріндегі бастауышсыз толымсыз сөйлемдерді қарастырып, олардың мәтінтүзімдік сипатын сөз етпекпіз.

«Бастауыш — сөйлемнің ең негізгі қазығы, өйткені сөйлемнің нақтылы иесі, субъектісі. Субъект — ойдың, істің, қимылдың басы. Кей сөйлемдерде бастауыш болмаса, баяндауыш болмай қалады, бірақ бұл относителді түгелсіздік. Негізінде, бастауыш болған жерде баяндауыш болмай қалуы мүмкін емес», — деп жазады С.Аманжолов [1].

Бастауыш — субъектінің грамматикалық баламасы. Ол іс істеуші қимыл иесі болатындықтан, сол қызметті өтей алатын заттардың аты арнаулы бастауыш болуға бейім болады [2].

Бастауыш — сөйлемнің ең басты, негізгі мүшелерінің бірі. Оның қызметі, мағынасы өзінің баяндауышпен грамматикалық қатынасынан туындайды. Басқаша айтқанда, бастауыш сөйлемде баяндауыш болатын сөзбен тіркесу нәтижесінде мүшелік қатынаста жұмсалады. Бастауыш сөйлемде айтылған қимылдың не басқа сапаның субъектісі болып табылады. Ол грамматикалық жағынан сөйлемнің басқа мүшелеріне бағынбайды. Бұл жағынан алғанда бастауыш — сөйлемдегі ең негізгі тұрлаулы мүше.

Олай болса, бастауыш не себепті түсіріліп қолданылады, бастауыштың толымсыздығының сөйлемнің мағынасына қандай әсері болады?

Субъектіні атау, оны білдіріп тұру — бастауыш мүшенің ең бастапқы әрі негізгі қызметі. Бірақ сөзді түрлендіру, сөйлемнің қатынас құралы ретінде мүмкіншілігін кеңейту үстінде бастауыш мүше ылғи субъектінің тілдік көрінісі бола бермейді. Бастауыш мүше кейде сөйлемнің тек структуралық құрылысының негізі болып қана жұмсалуды да мүмкін.

Бастауыштан гөрі баяндауыштың синтаксистік қызметінің басым екендігінің бір дәлелі бастауышсыз айтыла беретін сөйлемдердің көптігінен десе де болады. Мысалы: *1.Абылғазы өзіне қаптаған сойыл мен қамшыдан әуелі басын қорғап жалт берді. 2.Аттыларға ұрғызбай үйлер арасымен бұлтақтай қапты. 3.Осы кезде жаңағы жігіттер айғайлай шапқылай шығып, Әзімбайларға тап берген-ді. 4.Абылғазы ұшып тұрып, ауыл ортасындағы өз үйіне жете бере, тасада тұрған Тәкежанның қаратөбел атына қарғып мініп, белдеудегі қара шоқпарын қазып іліп, айғайды салып, Тәкежан ұлына қарсы шауып шықты. 5.Ағызып барып, жау тобына араласып кетті. 6.Шоқпарды оңды-солды соққылады. 7.Жігіттері атқа мінгенімен жау жағынан аз екен. 8.Аналар қырық шамалы болғанда, бұлардың бары жиырмадан артық емес...*(М.Ә.). Мәтіндегі 2, 5, 6-сөйлемдердің бастауышы 1-сөйлемдегі Абылғазы екендігін байқауға болады.

Тіліміздегі толымсыз сөйлемдер сөздерді үнемдеп жұмсау, орынсыз бір сөзді қайталамау үшін, ойды ықшамды, тұжырымды етіп жеткізу мақсатында жұмсалатындығын ескере отырып, бастауыштың сөйлемде түсіп қалуының да өзіндік себептері бар екендігі белгілі.

Контекстік толымсыз сөйлемдер белгілі бір мүшенің я мүшелердің дәл осы сөйлемде қатыспай тұруымен, ол мүшенің басқа көршілес сөйлемдерден табылуымен сипатталады. Бұндай сөйлемдерде сөйлемнің қай мүшесі болсын толымсыздыққа себеп бола алады [3].

Енді бастауыштың түсірілуін тарихи жазба ескерткіштері тілінен қарастырып көрейік.

Бастауыш төмендегідей жағдайда сөйлем құрамынан түсіп қалады:

1. Қатар айтылған сөйлемдер мағыналық байланыста келіп бір сөзге ортақтасқанда, бастауыш түсіп қалады. Белгілі бір контекстің алғашқы сөйлемінде айтылғандықтан, бір сөзді қайталай бермеу үшін бастауыш қатыспайды. Бұл бастауышсыз толымсыз сөйлемдер алдыңғы сөйлемдегі ойдың тікелей мағыналық жалғасы ретінде келіп, аталған субъектінің қосымша белгілері, іс-әрекет, қимылын көрсетеді. Мұндайда бірнеше сөйлемнің бір ғана бастауышы болады [4; 46]. Осындай бір бастауышқа ортақ толымсыз сөйлемдер ескерткіште молынан кездеседі. Мысалы: *1. Ол заманда анларның барча сы кафр ерді лер. 2. Соң заманда анларның уруғы үкүш қаум болуб йүрділер. 3. Уа нечүк кім Оғуз уилайатлар ны өзіне мусаххар қылды ерсе уа падишаһ лық га тігді ерсе, ол йерде алтунлы хәргәһ тікді. 4. Улуғ той қылды. 5. Өз қарындашларын уа улуғларын орунға олтуруб барчасына хал атлар суһурғаллар берді. 6. Уа барча ләшкәрін орунлығ орныға олтуртды уа барча халқ қауым білән ол йығында бар ерді. 7. Уйғур ат берді лер. (24) — 1. Ол заманда олардың баршасы кәпір еді. 2. Кейін олардың ұрпақтары үкүш қауымы болып жүрді. 3. Өйткені Оғыз уәлаяттарды, сондай-ақ оларды өзіне бағындырып үлкен патшалық құрды, сол жерде алтыннан орда (хәргәһ, үй, шатыр) тікті. 4. Ұлы той жасады. 5. Өз туыстарын, жасы үлкендерін құрметті орындарға отырғызып баршасына шапан жауып, сыйлықтар берді. 6. Барлық әскерін орын-орнына отырғызды, барлық халық, қауым сол жиында бас қосқан еді. 7. Сонда ұйғыр деп ат берді (30).* Осы үзіндідегі бес сөйлемге ортақ бастауыш — *Оғуз* сөзі. Кейде толымсыз сөйлемнің түсіп қалған бастауышы алдыңғы сөйлемде анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш, баяндауыш болуы мүмкін. Мәселен, *1. Қайду қачыб, аслы өз йуртына келді. 2. Һәр бір көшеде тозғун болған ләшкәрні өзіне йығды. 3. Һәр тайфа дын йығылды лар. 4. Ол уилйатда қадимдын беру сипаһи қалыб ерді, муңа беркітті. 5. Уа соң ләшкәрі, кім бу заманда аның оғланлары да турур. 6. Ошбу жинс шул ләшкәрдин Чиңгиз хан берген ерді. 7. Артуқ нәрсе бермеді (87). — 1. Қайду қашып өз жұртына келді. 2. Әрбір көшеде тозғын болған әскерді өзіне жиды. 3. Әр тайпадан жиылды. 4. Ол уәлаятта ертеден болғандардың бәрі бұған бірікті. 5. Және кейін әскері бұл кезде оның ұлдарында еді. 6. Осы руга сол әскерін Шыңғыс хан берген еді. 7. Артық еш нәрсе бермеді (71).* Осында 2-сөйлемдегі толықтауыш қызметін атқарып тұрған *ләшкәрні* (әскерді) сөзі келесі сөйлемнің бастауышы болып тұр. Яғни сөйлем «Ләшкәр һәр тайфа дын йығылды лар» (Әскер әр тайпадан жиылды) болып толығыады. Мына мысалға назар салып көрейік. *1. Батуның аууал оғлы Сартақ. 2. Батуның улуғ хатуны дын туғуб ерді. 3. Бу Сартақның ніч оғлы йоқ ерді (121). — 1. Әуелі Бату ханның ұлы Сартақ. 2. Бату ханның үлкен хатунынан туып еді. 3. Бұл Сартақтың еш ұлы болмаған (91).* Бірінші сөйлемдегі баяндауыш болып тұрған *Сартақ* сөзі келесі сөйлемде бастауыш қызметін атқарып тұр. Сонда сөйлем былай болып шығады «Сартақ Батуның улуғ хатуны дын туғуб ерді. — Сартақ Батудың үлкен хатунынан туып еді.» Ал Әбілғазы ханның еңбегінен мұндай мысалдарды кездестіре алмадық.

2. Бастауыш жақтық мағынаға байланысты I, II, III-жақтарда баяндауышқа ой екпіні түспесе, айтылмайды [4; 46].

1. Буданжар Алан Қуаның үчүнчі оғлы ерді. 2. Моғол ішінде көб йыл лар падишаһ лық қылды. 3. Уа бағайат дур, йүрәк лік ерді (32). — 1. Буданжар хан Алан Қуаның үшінші ұлы еді. 2. Моғолдар арасында көп жылдар бойы патшалық етті. 3. Және өжет батыр, ер болды (37). 2–3-сөйлемдер III-жақтағы ол есімдігін қажет етіп тұр. Немесе «Түркі шежіресінен»: *1. Бату хан уа жамиз шаһзадалар Чыңыз ханның өсиеті бірлән Үкідай қаанны тахтында олтуртуб ұлұғ той қылыб қаанға айақ берділер. 2. Һәм шаһзадалар уа әміраларға айақ беріб хазына наң ешікін ачыб андағ ынғам берді. 3. Һеч дәруиш қылмады (139).* Бұл сөйлемде де жоғарыда келтірілген контекстегідей 2–3-сөйлемдері ол есімдігін талап етіп тұр.

3. Бастауыштың түсіп қалуы жалпы толымсыз сөйлемнің мағынасынан белгілі болады [4; 47]. Оны төмендегі үзіндіден аңғаруға болады: *1. Барс йыл алты йүз екіде уа ақи рәжәб айында. 2. Чиңгиз хан бу йылда елліг екіде ерді. 3. Уа нечүк аның йауқында найманның падишаһы Тайан хан уа жам и өнгін падишаһ лар аның бірлә ерді. 4. Чиңгиз хан анларның барчасын урушуб қачурды. 5. Барча падишаһларны өлтүрді. 6. Анларның уотанлары (н), йуртлары ерді, аңа барды (61). — 1. Барыс жылы, алты жүз екіде, басталды рәжәб айында. 2. Шыңғыс хан бұл жылы елу екіде еді. 3. Оның уақытында Найманның патшасы Таян хан және барлық өзге патшалар онымен бірге еді. 4. Шыңғыс хан олардың баршасын ұрысып қашырды. 5. Баршасының патшаларын өлтірді. 6. Олардың отандары, жұрттары бар еді, оған барды (55).* Контекстегі 5-сөйлемнің бастауышының түсіп қалғандығы толымсыз сөйлемнің мағынасынан көрініп тұр. Ол 4-сөйлемдегі Шыңғыс хан екені белгілі. «Түркі шежіресінен»: *1. Бату хан бу жасағатны қырық кече күндүз меһман қылды. 2. Бу қырық кече күндүзде бір дем 'еш уа 'ешретдін хәлі болмадылар. 3. Андың соң ләшкер жамиз*

қылмаққа тугачылар атрафға йіберді (135). 1-сөйлемдегі Бату хан бастауышының үшінші сөйлемге қатысы бар екендігі байқалады.

А.Бакарева эллипсис сөйлем құрылымын сақтай отырып, мәтінді байланыстырушы құрал болып табылатындығын көрсетуге тырысады. Эллипсис сөйлемдер мәтінді бір тұтастыққа бағындырып қана қоймайды, сонымен қатар тілдегі үнемділікті де қалыптастыратындығын айтады [5].

1. *Дастан Йесуге баһадур ибн Бартан баһадур — Чиңгиз хан ның атасы турур. 2. Айтурлар могол арасында бисйар падишаһ лық қылды. 3. Баһадур лық білән уа көңүл лік білән могол білән бисйар тоқуш қылды. 4. Татар Қуты білән, Хытай ләшләрі білән харб қылышыб, атраф жаһанда атычауы чықты уа нам машһур болды. 5. Уа (аның) хатун (лары) бисйар ерді. 6. Гәр қаум дын алыб ерді (41).* — 1. *Йесуге баһадур Шыңғыс ханның атасы еді. 2. Могол арасында көп патшалық қылды. 3. Баһадурлықпен, ақкөңілділікпен көп моголмен соғыс қылды. 4. Татар қауымы мен Қытай әскерімен, сондай-ақ көп соғыс қылып, атырап жиһатына аты шығып, бәріне белгілі болатын. 5. Оның хатундары көп еді. 6. Әр қауымнан алған болатын (43).* Осы контекстің басындағы *Йесуге баһадур*, яғни сөйлемнің бастауышы, өзінен кейінгі сөйлемнің бәріне ортақ болып, әрі сөйлемдерді бір тұтастыққа бағындырып тұр. Мысалдан байқағанымыздай, тек жеке сөзден болған бастауыштар ғана емес, сөз тіркесінен болған бастауыштың да (*Йесуге баһадур*) түсірілуі кездеседі.

П.А.Лекант бастауыштың мынадай жағдайда түсетіндігін айтады:

1. Екі немесе бірнеше сөйлемге ортақ бастауыш бірінші сөйлемде тұрады. Мұндай жайт ескерткіш мәтінтүзімінде кездесіп отырады. «Жылнамалар жинағынан»: 1. *Қақа йыл, йа'ни тоңуз йылы болғай, алты йүз он бірде уа ақи шаууал айында. 2. Чиңгиз хан бу йыллар да һәм уилайат Хытайда ерді. 3. Уа Самуқа баһадур ны ләшкәр білән ба'зи уилайат лар ны алғалы йіберді. 4. Ол уақтда көб уалайат ларны алды (64).* — 1. *Қақай жылы, яғни доңыз жылы, алты жүз он бірде, яки шаууал айы. 2. Шыңғыс хан бұл жылдары да Қытай уәлаятында еді. 3. Самуқа баһадурды әскерімен кейбір уәлаяттарды алуға жіберді. 4. Ол жақта көп уәлаяттарды алды (58).* Мұндағы 2-сөйлемдегі Шыңғыс хан бастауышы күрделі тұтастықтың қалған сөйлемдеріне ортақ болып, келесі сөйлемдерде қайталанбаған. «Шежіре-и түркіден» мысал: 1. *Берке өлкенден соң Менку Темүр хан хан болды. 2. Тақы ел ұлұсны забат қылмаққа мәшгүл болды уа аға уа інілеріке Бату хан дәстүріге амал қылды. 3. Ақ орда текен мемлекетні Баһадұр хан ибн Шибан ханға берді. 4. Кәфа уа Қырым уалайатны Оран темүрке берді, Оран темүр ибн Тоқай темүр ерді. 5. Өзі Былғар мемлекетіке атланды (135).* Осы бес сөйлемге 1-сөйлемдегі *Менку Темүр хан бастауышының* ортақ екендігін контекст арқылы байқауға болады.

2. Толымсыз сөйлемдерде түсірілген бастауыш көршілес сөйлемдерде тұрлаусыз мүше немесе басқа грамматикалық формада болады. «Тауарихтан»: 1. *Бөртә фуҗин Жочи га хамила ерді. 2. Бөртә фуҗин ны Оң ханға алыб барды лар. 3. Ол арада Оң хан йарашу ерді. 4. Ол хатунны Оң ханға алыб бардылар. (46)* — 1. *Бөрте Фуҗин Жошыға екі қабат болатын. 2. Бөрте Фуҗинды алып барды. 3. Ол арада Оң ханмен жарасқан еді. 4. Ол хатунды Оң ханға алып барды (46).* Келтірілген мысалдағы 1-сөйлемдегі *Бөрте Фуҗин бастауышы* түсірілмей, келесі сөйлемде толықтауыш қызметіне ауысып тұрса, 3-сөйлемде осы бастауыш түсіріліп қолданылып тұр. «Түркі шежіресінен»: 1. *Әуел Жошы ханны байан қылалы. 2. Жошы ханның анасы ның атыны Бөрте Фуҗын дерлер. 3. Бөрте Фуҗын хамле ерді (132).* 2-сөйлемдегі *Бөрте Фуҗын баяндауышы* келесі сөйлемде бастауыш болған.

3. Бастауышы түсірілген толымсыз сөйлемде бастауыш кейінгі сөйлемде бастауыш пен толықтауышқа сәйкес келеді, оны толымсыз сөйлемдегі баяндауыш формасы дәлелдейді [6]. «Тауарихтан» мысал: 1. *Мыңар Һушитай, шул әмрә қаум һушин ерді. 2. Шул жұлмә қарындаш лары Буурчы нойан, мыңар Байқу, шул қаум һушин ерді. 3. Уа оң қолны ол билүр ерді. 4. Чиңгиз ханда бу төрт бек ма лум турур. 5. Төрт мың ләшкәр білән Жочиға берді (85).* — 1. *Мыңер Хушитай, ол хушин қауымынан еді. 2. Солардан бір туысы Буурчы нойан, Мыңер Байқу, сол хушин қауымынан еді. 3. Оң қолын ол билер еді. 4. Шыңғыс ханда бұл төрт бек әйгілі еді. 5. Төрт мың әскерімен Жошыға берді (85).* Бұл жерде 4-сөйлемдегі *төрт бек бастауышы* келесі 5-сөйлемде түсіріліп, толықтауышқа сәйкес келіп тұр. Сөйлем «Төрт мың ләшкер білән Жочиға (кімді?) берді — Төрт мың әскерімен Жошыға (кімді?) төрт бекті берді» болып толығыады. «Түркі шежіресімен» салыстырып көрейік. 1. *Сайын хан черікін йығыштұрұб йүрүкенде, Чыңыз хан тақы өлді. 2. Екі йылдан соң Үкідай қаан хан болды. 3. Ол тақы Сайын ханға әмір қылды атлан теб (140).*... мысалындағы 1-сөйлемнің *Сайын хан бастауышы* 3-сөйлемде жанама толықтауышқа сәйкес келеді.

Жай сөйлем құрамына енетін сөздердің бір-бірімен грамматикалық тығыз байланыста тұратыны сияқты құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдер де өзара тығыз байланыста болады. Тек сондай

байланыстың арқасында ғана жай сөйлемдердің бастары бірігіп, күрделі ойды білдіретін бір бүтін сөйлем бола алады [7].

Құрмалас сөйлемнің сыңарларының толымсыздығының көрсеткіші тұрлаулы мүше де, тұрлаусыз мүше де бола алады. Мұны анықтайтын сол құрмалас сөйлем аясындағы не болмаса одан сыртқы контекст болады. Осыдан байқағанымыздай, жай сөйлемдердің толымсыздығы тәрізді құрмалас сөйлемнің толымсыздығы контекстен де байқалады. Оны «Жами'ат-Тауарих» тіліндегі мысалдардан қарастырып көрейік.

Төмендегі мысалдан алшақ байланысқан контекстік сабақтас сөйлемдерді көруге болады. *1. Тақы айтып турур. 2. Һәр кім ерсә улуг лар алдыға барса, та ол уақтқа дегәч ыч сөзлемегей. 3. Уа тақы кім ол улуг сауал айтмагүнче аңа көре қийас етіб аның сауалыға мутабиқ білә жсауаб айғай. 4. Әгәр андын ілгәрі сөз айтса, әгәр тыңласа фабиһа уа улла темүр қызғанда керек (101). — 1. Тағы айтты. 2. Әркім ұлылар алдына барса, ол уақытқа дейін еш нәрсе сөйлемес. 3. Ұлы адам сұрақ сұрамағанша, одан гәрі оның сұрағына лайық жсауап іздегей. 4. Егер онан ілгері сөз айтса, онда тыңдаса жақсы, айтпесе темір қыздырып басар (79).* 4-шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің бастауышы — 2-сөйлемдегі *улуг лар* (ұлылар) сөзі. Сонда сөйлем былай толығыады: «*Әгәр улуглар андын ілгәрі сөз айтса, әгәр тыңласа фабиһа уа улла темүр қызғанда керек*» («Егер ұлылар онан ілгері сөз айтса, онда тыңдаса жақсы, әйтпесе темір қыздырып басар»).

Ескерткіштер тілінен салалас құрмалас сөйлемдердің де контекске тәуелділігін байқауға болады. Мысалы: *1. Тақы айтып турур. 2. Түмен бегі уа мың бегі уа йүз бегі қачан йыл аууалында, ахрында келгей лер Чиңгиз ханның білігін тыңлағай уа йана кеткей. 3. Мәгәр анлар артуқсы ләшкәр пайда қылғай. 4. Уа анлар кім өз йуртларында олтуруб турур. 5. Білікні ешітмеді, анларның халы мисалы таш болғай, набадид болғай. 6. Андағ кім ерсә пишуа лық да олтура алмағай (100). — 1. Тағы айтты. 2. Түмен бегі, мың бегі және жүз бегі қашан жыл басында, ақырында келіп, Шыңғыс ханның билігін тыңдағай және кеткей. 3. Егер олар әскерлерін көп пайда қылғай. 4. Олар өз жұртында отырар. 5. Билікті есітпеді, олардың халы тас секілді болғай, набыт болған. 6. Ондай адам бастықтыққа жарамас (78).* 5-сөйлемдегі салалас құрмаластың бастауышы (*анлар* — олар) өзінен бұрынғы іргелес тұрған сөйлемнен көрінеді.

«Түркі шежіресінен»: *1. Қырық күн тұрғандын соң, қалмақ келді. 2. Тақы толай еліміз нің төрт де бешде біріні алды. 3. Тақы йүрүй берді. 4. Халық ның намұслысы қалды. 5. Қарайманы үйіне кетді, аны түркмен ешітді. 6. Түркмен нің Әбулхан уа манғышлақдын көмекі келді, андын соң Хиұқдын чықыб чешменің үстінде бізнің бірлән ұрұшды (163).* 6-салалас сөйлемнің бастауышы өзінен бұрынғы сөйлемде көрініс береді.

Төмендегі үзіндіге назар аударып көрейік. *1. Барс йыл алты йүз екіде уа ақи рәжәб айында. 2. Чиңгиз хан бу йылда елліг екіде ерді. 3. Уа нечүк аның йауқында найман ның падишаһы Тайан хан уа жами өнгін падишаһ лар аның білә бірге ерді. 4. Чиңгиз хан анлар ның барчасын урушуб қачурды. 5. Барча падишаһларны өлтүрді. 6. Анлар ның уотан лары (н), йуртлары ерді, аңа барды. 7. Тайан хан ның тоқуз пайалы ақ туқы бар ерді. 8. Буйурды, аны тікді (61). — 1. Барыс жылы алты жүз екіде басталды, ражаб айында. 2. Шыңғыс хан бұл жылы елу екіде еді. 3. Оның уақытында Найманның патшасы Таян хан және барлық өзге патшалар онымен бірге еді. 4. Шыңғыс хан олардың баршасын ұрысып қашырды. 5. Баршасының патшаларын өлтірді. 6. Олардың отандары, жұрттары бар еді, оған барды. 7. Таян ханның тоғыз шашақты ақ туы бар еді. 8. Бұйырды, оны тікті (56).* Бұл контекстегі «Буйурды, аны тікді» (Бұйырды, оны тікті) деген толымсыз сөйлем. Мұнда сөйлемнің бірнеше мүшесінің түсіп қалғандығын байқауға болады. Сөйлемді толықтыру үшін контекске назар аударуымыз керек. Кім бұйырды, кімге бұйырды, қашан бұйырды? Сөйлемді толықтырсақ, «Шыңғыс хан барыс жылы отандарына, жұрттарына бұйырды, оны тікті» болып шығады. Байқасақ, бұл салаластың бастауыш, пысықтауыш, толықтауыш мүшелері түсіп қалған.

Қорыта айтқанда, сөйлемдегі түсірілген бастауыштың орнын контекст арқылы толықтыруға болады. Бірақ бұл үнемі сөйлем құрамынан бастауышты түсіріп тастай беруге болады деген сөз емес. Оның (бастауыштың) түсірілуі немесе керісінше түсірілмей айтылуының өзі стилистикалық талаптарға байланысты жүзеге асады. Осыған орай, тілімізде бастауышсыз толымсыз сөйлемдерді немесе толымды сөйлемдерді қолдану әр түрлі жағдайларға байланысты болып келеді. Белгілі бір ойды кейде толымды сөйлеммен жеткізу дұрыс болса, кейде толымсыз сөйлемдермен берген жөн. Белгілі бір мүшенің сөйлем құрылымында болмай қалуы берілетін хабардың, мәліметтің қабылдаушы санасына дұрыс жетпеуі не дұрыс түсінілмей қалуына ықпал етеді. Бұл жағдай, яғни бастауыштың түсірілуі, ауызекі сөйлеу тілінде кең таралған, ал автор тілінде мұндай жағдай автор тілінің ауызекі сөйлеу тіліне жақындаған сәтінде байқалады.

Синхрондық, диахрондық тұрғыдан қарасақ, толымсыз сөйлемдер — құрылымдық құбылысқа емес, мәтіннің жалпы жосығынан, контекст ыңғайынан келіп туатын жайт. Сондықтан «Жами'ат-Тауарих» және «Түркі шежіресі» мәтінде де толымсыз сөйлемдердің басты критерийі контекст болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Аманжолов С.* Қазақ әдеби тілінің қысқаша курсы. — Алматы: Санат, 1994. — 96-б.
- 2 *Балақаев М.* Қазіргі қазақ тілі. — Астана, 2006. — 107-б.
- 3 *Жақыпов Ж.А.* Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. — Қарағанды, 1999. — 67-б.
- 4 *Керімбекова Ұ.* Бастауышсыз толымсыз сөйлем // Қазақстан мектебі. — 1973. — № 5.
- 5 *Бакарева А.* Структура предложения как средство связи предложений в сверхфразовом единстве: Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1982. — С. 94, 95.
- 6 *Лекант П.А.* Синтаксис простого предложения в современном русском языке. — М.: Высш. шк., 1974. — С. 135, 136.
- 7 *Қордабаев Т.* Қазақ тілі. Құрмалас сөйлем синтаксисі. — Алматы: Санат, 1995. — 26-б.

З.Н.Жуынтаева

Особенности употребления неполного предложения (без подлежащего) в исторических письменных памятниках

В статье рассматривается особенность употребления неполного предложения без подлежащего в исторических письменных памятниках. Причины опущения подлежащего указаны и доказаны языковыми фактами.

Z.N.Zhuyntayeva

Especially the use of incomplete sentences without subject in historical literary monuments

The article is about incomplete non-subject sentence in the historical written language. The reasons of subject drop are shown and proved by linguistic facts.